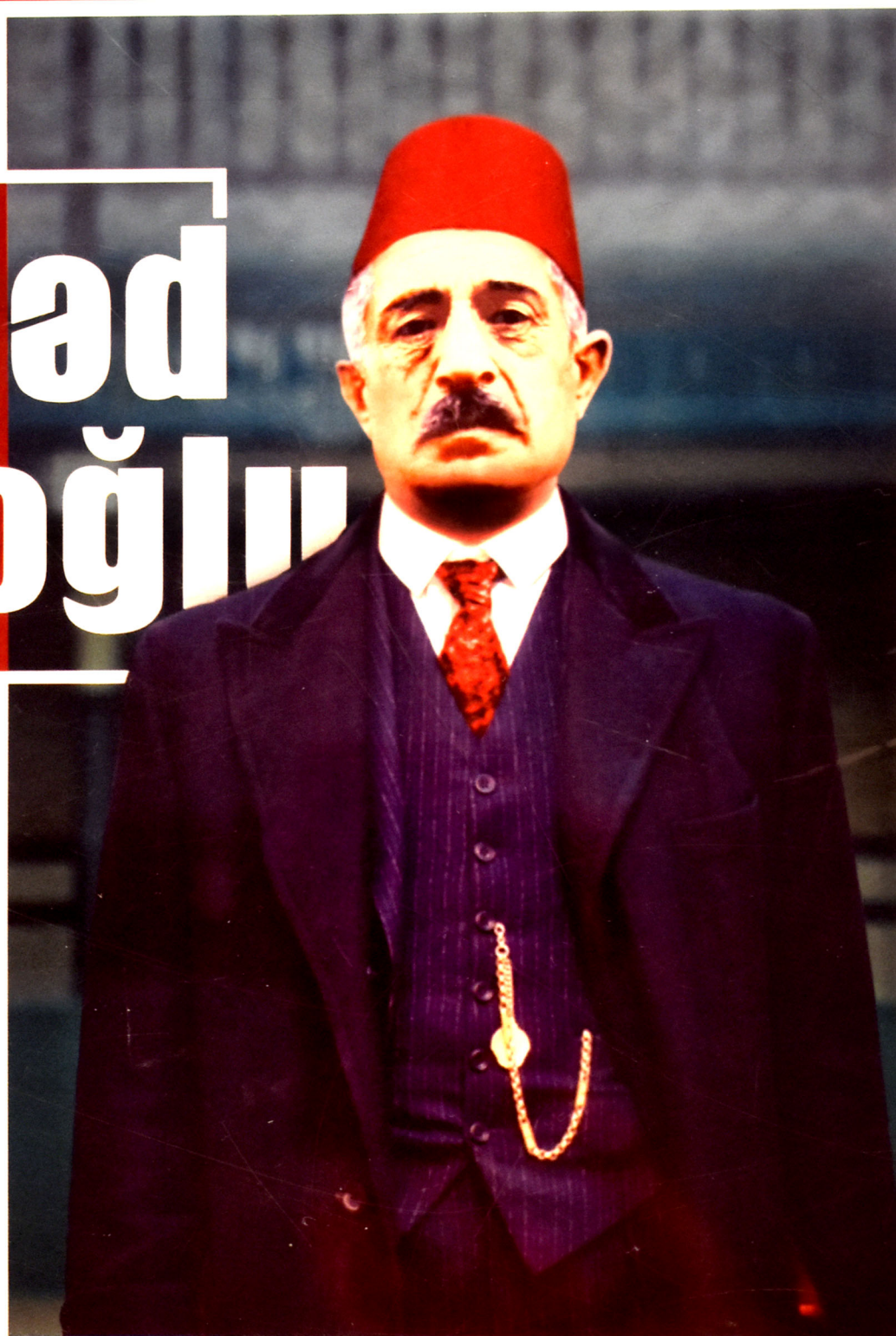

Əhməd bəy Ağaoğlu

epistolıyar irsi

ABİD TAHİRLİ,
filologiya elmləri doktoru

“ Bütün cihana karşı alnım açıktır... Benim gibi dört kere ermeniler tarafından idâma mahkûm edilmiş ve ermeniler yüzünden Malta zindanlarında senelerce inlemiş olan erbâb-ı nâmûsa çatmanın pek pahalıya mâl olacağı görülecektir. Nâmûsa hürmet, yalnız erbab-ı nâmûsa mahsus bir sıfattır...

Ə. Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlunun epistolıyar irsinə toxunmazdan əvvəl klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış, forma baxımından fərqli və diqqətçəkən epistolıyar janrla bağlı vacib bir məqama nəzər salmağa ehtiyac var. Məsələ bundadır ki, bədii-publisistik məziyyətlərinə, avtobioqrafik məzmununa, mahiyyətinə görə epistolıyar janr bəzən xatirə, memuar, yaxud gündəliklə eyniləşdirilir, ya da əksinə, bu üslublar arasın-

da ciddi fərqlər axtarılır. Dövrünün məmur hərc-mərcliyi, əyanların rüşvətxorluğu ucbatından adına kəsilmiş təqaüdü ala bilməməsindən şikayətlənən Məhəmməd Füzulinin digər adı "Nişançı paşaya məktub" olan "Şikayətnamə"si, Şah İsmayıl Xətəinin faydalı məsləhət və nəsihətləri, əməyə rəğbəti, dostluğa sədaqəti, böyüklərə hörməti, ədaləti təbliğ və vəsf edən "Dəhnamə"si, eləcə də Sultan Məcid Qənzadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları", Mirzə Cəlilin "Qəbirdən məktub"u və bu kimi əsərlər ədəbiyyatımızda epistolyar janrın müxtəlif nümunələridir. Həmin əsərlər dövrün ictimai-siyasi, sosial münasibətlərini, müəlliflərin yaradıcılığını, məramını, ideya istiqamətini, ədəbi-bədii mühitini əks etdirən qiymətli və etibarlı mənbələrdir.

Bu baxımdan Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni tarixində fədakar və bənzərsiz fəaliyyəti ilə dərin iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında mühüm yer tutan epistolyar irs diqqəti çəkir və böyük maraq doğurur. Əhməd bəy Ağaoğlunun ömür yolunu, həyata baxışını, yaradıcılığında ki təkamül prosesini, görüşlərini, dövrünün tanınmış şəxsləri ilə münasibətlərini, əlaqə və əməkdaşlığını hərtərəfli və dərinləndirmək üçün ilk növbədə onun məktublalarının məzmununa və qələmə alındığı dövrə görə təsnifatını aparmaq lazımdır. Əgər Malta məktublarını, belə demək mümkünsə, Əhməd bəy Ağaoğlu yazışma-

larının "zirvəsi", ən təsirlisi, dramatik və maraqlısı hesab etsək, o zaman müəllifin məktublarını belə dövrləşdirmək olar:

- Malta sürgününədək qələmə alınanlar;
- sürgün dövründə yazılanlar;
- sürgün dövründən sonra qələmə alınanlar.

Eyni zamanda araşdırmaların daha sanballı və səmərəli olması üçün məktublaların mövzu və ünvanlandığı şəxslərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılması da məqsədəuyğundur:

- ailə üzvlərinə, qohumlarına ünvanlanan;
- silahdaşlarına, dostlarına yazılan;
- görkəmli partiya və dövlət xadimlərinə, generallara, səfirlərə göndərilən;
- nəşriyyat və mətbu orqanların redaksiyalarına yazılan məktublar.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Malta sürgününədək və ondan sonra qələmə aldığı məktublaların qismən öyrəniləndiyi qənaətinə gəlməliyik. Sürgünədək yazdığı məktublar Əhməd bəyin hansı mühitdə yetişdiyi, necə formalaşdığı, qətiyyəti, prinsipləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. 1904-cü ildə (14 sentyabr) "Kaspi"də dərc olunan "Dostlara məktublardan" adlı yazısı da dövrün aktual problemlərinə həsr edilmişdir. Hələ tələbəlik illərindən tanış olduğu və sonradan bu münasibətin sarsılmaz dostluğa, əməl və əqidə silahdaşına çevrildiyi Əli bəy Hüseynzadə ilə yazışmaları həm Əhməd bəyin, həm də Əli bəyin fəaliyyətinə, bu fəaliyyətin istiqamətlərinə müəyyən

dərəcədə işıq salır. "Həyat" qəzetinin redaksiyasında yaranmış bir münaqişədən hiddətlənən və ailəsi ilə bir neçə günlüyə Mərdəkana köçən Əhməd bəy Ağaoğlunun 1905-ci ilin oktyabr ayında Əli bəy Hüseynzadəyə "Sevgili qardaşım" deyə başladığı bir məktubda "Mən bundan sonra "Həyat" müdirliyindən xaric olub "Həyat" ilə heç bir əlaqəm yoxdur" deyə prinsipial, dəyişməz mövqeyini bəyan etməsi onun inadkar xarakterindən xəbər verir. 1905-ci ildə Əhməd bəyin fransız dilində yazdığı və dostuna ünvanladığı məktubu öz silahdaşına bir tövsiyə də adlandırmaq olar. "Həyat" qəzetini erməni millətçiləri ilə ideoloji mübarizənin tribunasına çevirən çilgün təbiətli Əhməd bəy" (Vilayət Quliyev. Əhməd Ağaoğlu – Əlimərdan bəy Topçubaşov: problemlı dostluq. "525-ci qəzet", 23 iyun 2017) yazırdı:

"Sevgili Əli bəy, nələr edirsən? Günlük bir qəzeti idarə etmək asandır mı? Canım dostum, səndən sadəcə ermənilərə çox üz verməməyini rica edirəm... Çoxlu elmi dil istifadə etmək oxucuları yoracaqdır, bundan qaçmaq lazımdır. Qəzet üçün material baxımından narahat olmağa gərək yoxdur, sizə yetərli qədər mövzu göndərəcəyəm".

Malta sürgünündən sonra Türkiyədə məskunlaşan Əhməd bəy Ağaoğlu qızgın fəaliyyətə başlayır, Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında yaxından və fəal iştirak edir. Böyük dövlət xadimi və mütəfəkkirin həmin

dövrədə qələmə aldığı məktublar Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyə həyatının bütün sahələrinin daha dəqiq və dərinəndən öyrənilməsi üçün ciddi mənbədir. Dostu Əli bəyə yazdığı bir məktub Əhməd bəyin Türkiyədə böyük ümid və arzularla yaşadığını göstərir:

"Bəzi yerlərdən İstanbul məbusluğuna namizədliyimi irəli sürməyim tövsiyə olunur. Paşa həzrətləri də məsləhət görür. Amma mən hələ qərar verməmişəm. İstanbuldan millət vəkili seçilməyəcəyimə əmin olduğum üçün tərəddüd edirəm və sizin fikrinizi bilmək istərdim. Nə düşünürsünüz? Şansım nə qədərdir? Namizədliyimi irəli sürsəm, kömək edəcəyinizi vəd edirsinizmi? Verdiyim suallara səmimi və açıq cavablarınızı gözləyirəm".

1922-ci ildə Əli bəy Hüseynzadəyə ünvanladığı başqa bir məktub həm iki böyük tarixi şəxsiyyət arasındakı münasibətlə-

• Əhməd bəy Ağaoğlu və həyat yoldaşı Sitarə xanım

rin səmimiliyindən, bir-birinə sədaqətin-dən, həm də Əhməd bəy Ağaoğlunun ailə qayğısından, türk qızlarını azad və savadlı görmək istəyindən xəbər verir:

"Əziz qardaşım Əli bəy.

İndiyə qədər sənə məktub yazmadığı-mın günah olduğunu çox yaxşı başa dü-şürəm. Lakin içərisində olduğum hadisələr və üzərimə götürdüyüm vəzifənin ağırlığı mənə dostlarımı düşünmək üçün nə vaxt, nə də rahatlıq verir... Sürəyya və Tezer xa-nımı sənə övlad olmaq üçün göndərirəm. Təhsillərini natamam buraxmamaları üçün İstanbula göndərmək məcburiyyətin-də qaldım və səndən başqa etimad edəcək yer tapa bilmədiyim üçün sənə və Ədhiyyə xanıma zəhmət vermək durumunda qaldım. Bu məktubla sənə Hilali-Əhmər vasitəsilə 350 lirə pul göndərirəm... Artıq uşaqlar sə-nindir. Məni bilirsən... Mən türk qızlarının sərbəst olmalarını, həyata qarışmalarını və ictimai fəaliyyətdə iştirak etmələrini arzu edirəm... Artıq onları siza, sizi isə Allaha amanət edirəm".

Əli bəy Hüseyinzadənin də əqidə, amal, ailə dostuna ünvanladığı məktublar eyni sədaqət və səmimiyyətlə yazılmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu Malta əsirli-yindən azad olunduqdan dərhal sonra 1921-ci ildə İtaliyanın Sorrento şəhərin-dən Azərbaycan sovet hökumətinin baş-çısı Nəriman Nərimanova ünvanladığı məktub ("Kommunist" qəzeti, 19 iyun, №109) çox təsirli və düşündürücüdür. Sürgün həyatının məhrumiyyətləri, ora-dan müşahidə etdikləri Əhməd bəyin Qərb dünyasına olan münasibətində san-ki bir dəyişiklik yaratmış, onun duyğu və düşüncələrində tərəddüdlər, şübhələr doğurmuşdu. Məktubunda uzun müddət ərzində, qoca vaxtında cismani, maddi və mənəvi əziyyətlər çəkdiyini, təhqirlər və

istehzalar gördüyünü qeyd edən Əhməd bəy nə qədər qəribə olsa da, bəşəriyyətin xilas yolunu Rusiyanın seçdiyi yolda gö-rür və məktubunu belə bitirir:

"Möhtərəm doktor!

Əgər mənim nəzəriyyə və imanımın səmimiliyinə qabilincə əhəmiyyət verə bildiyinizdən indi layiqli mövqeni işğal etdiyiniz işin qələbəsindən bir yarar-lıq göstərəcəyimə inanarsınız isə yalnız əcalə etmək (tələsmək) üçün bir sözünüzü bəkləyirəm.

Açıq söyləyəlim, məni bu işə vadar edən xüsusi bir səbəb də var. Mənim 51 yaşım vardır. Qocalığım yaxınlaşır. Bir neçə illik qüvvət qalmışdır. Mən istərdim ki, bu son illərimi doğma vətənimə ithaf edim, son çağlarımı orada keçirim və nə gizlədim: vətənimin torpağında dəfn olum. Məni Ankaraya cəlb edirlər və ora-da mənə geniş fəaliyyət imkanları verirlər, hərgah vətənim imtina edərsə, mən oraya gedəcəyəm. Fəqət mən Bakıya tələsirəm, orada bir saat yaşayım və ölüm! Mən ora-da 5 uşaq yetişdirmişəm və arzu edərdim ki, onlar da vətənimə xidmət etsinlər. Əgər mənim təklifimi qəbul etməyi lazım bilər-siniz, mən zikr olunmuş təbliğat ilə işğal edib (məşğul olub) və xalq maarifini yeni əsaslar üzrə qurmaqda çalışaram.

*Sizə ehtiram bəsləyən:
Əhməd Ağayev".*

N.Nərimanovdan müsbət cavab gəlir və o, Əhməd bəyi Bakıya yüksək məqama dəvət edir. Əhməd bəy isə artıq bu zaman harada qalacağı barədə qərar vermişdi. Bu barədə prof. Vilayət Quliyev yazır: "Türk tədqiqatçısı, "Ağaoğlu Ahmet bey" kitabı-nın müəllifi (Türk Tarix Qurumunun nəşri, Ankara, 1999) Fəxri Sakal yazır: "O dövrün İstanbulu digər ittihadçılar üçün olduğu

kimi, Ağaoğlu üçün də təhlükəli idi. Bunu Behbud xan hadisəsində də görməkdəyik. Üstəlik, Ağaoğlu üçün iki səbəb birdən təhlükə mənbəyi olmaqdadır: birincisi, Behbud xan kimi Azərbaycan əsilli olması, digəri isə ittihadçı damğasını daşmasıdır. Ayrıca yeganə sərəvəti fikirləri və qələmi olan bir Azərbaycan köçkünü İstanbulda bir məmurluq, yaxud mətbuat vəzifəsi almasa, həyatını necə təmin edə bilərdi? O vəzifəni alması isə həmin günlərin İstanbulunda qeyri-mümkün idi. Bu səbəblərə görə İstanbulda qala bilməzdi. Azərbaycana getməsi isə əslində mümkün bir iş idi".

Yenə də Fəxri Sakalın, çox təəssüf ki, mənbəyini göstərmədiyi qaynaqlara əsasən deyə bilərik ki, Əhməd bəy əski dostu Nərimanovun onu Azərbaycana dəvət edən məktubuna verdiyi cavab məktubunda üç səbəbdən bu təklifi qəbul etməyəcəyini bildirir:

"Pək əziz və möhtərəm Nəriman bəyafəndi!

Köhnə bir dost üçün göstərdiyiniz böyük ehtirama qarşı çox minnətdar və mütəşəkkirəm. Fəqət üç türlü düşüncə bu ehtiramdan yararlanmağa mane olur.

1. Təmsil etdiyiniz fikir sistemə qatılmamaqdayam.

2. Türklər üçün qurtuluş imkanının təkə Osmanlı türklüyündə olduğu haqda sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalmaqdayam.

3. Məni əsarətdən qurtararaq yəni-dən can və varlıq vermiş Ankaraya getməyimin mənim üçün bir namus borcu olduğunu düşünməkdəyəm.

Bu üç düşüncə məni doğulduğum yer olan Azərbaycana gəlməkdən və təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməkdən daşındır. Sizin kimi hər şeydən əvvəl açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir şəxsin məni

məzur görəcəyindən şübhə etmirəm. Türklük bölünmə qəbul etməyən bir tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir!"

Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyədən müxtəlif ünvanlara yazdığı məktublar onun həyatının və fəaliyyətinin "canlı şahidi"dir. Əhməd bəyin 1924-cü ilin martın 14-də yazdığı məktubundan bəlli olur ki, o, İstanbulda "Yeni Kafkasya" jurnalının çap olunmasına, 1925-ci ilin martın 17-də məktubda mühacirlərə yardım ayrılmasına köməklik etmişdir.

1926-cı ildə Atatürkə ünvanladığı hesabat məktubunda Əhməd bəy hakimiyyətdə olan Cümhuriyyət Xalq Fırqəsini sərt tənqid edir. Həmin məktubda Əhməd bəy partiyanın nüfuzdan düşməsinə, hakimiyyət funksionerlərinin vəzifələrindən sui-istifadə etmələrinə səbəb kimi ölkədə təkpartiyalı idarəetmənin olduğunu göstərirdi. Və ölkədə demokratik proseslərin gələcək inkişafı üçün çoxpartiyalı sistemə keçməyin vacibliyini vurğulayırdı. Əhməd bəy hakim partiyadan olan millət vəkillərinin vəkilliklə bərabər dövlət şirkətlərinə rəhbərlik etmələrinə də qarşı idi. Bütün bunlar Türkiyədə ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrində inkişafı ləngidirdi. Əhməd bəy isə bu halla barışmırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi, tanınmış tərcüməçi, istedadlı rəssam və heykəltəraş Təktaş Ağaoğlunun İstanbuldakı mənzilində babasının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı sənədləri – qəzet-jurnalları, əlyazmaları, dəftər və kitabları saf-çürük edərkən bir qəzet kəsiyi diqqətimizi çəkmişdi. Təəssüf ki, Ağaoğlunun ictimaiyyətə müraciəti dərc olunan həmin qəzet kəsiyində nə nəşrin adı, nə də tarixi göstərilmişdir. Lakin redaksiyaya ünvanlanan məktubun ağaoğluşünas-

lıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq mətni olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırırıq:

*"Ahmed Beyin Telqrafı
Ağaoğlu Ahmed Bey
Ankara, 8 Temmuz*

Hiç bir zaman ermeni firarisiyle alaka ve münasebette bulunmadım.

Bütün cihana karşı alnım açıktır. Mufassal mektubum postadadır. Bu gibi neşriyat ile efkâr-ı umumiyyəyi taglit etmək isteyenlerin mâhiyetleri öteden beri malûmdur. Benim gibi dört kere ermeniler tarafından idâma mahkûm edilmiş ve ermeniler yüzünden Malta zindanlarında senelerce inlemiş olan erbâb-ı nâmûsa çatmanın pek pahalıya mâl olacağı görülecektir. Nâmûsa hürmet, yalnız erbab-ı nâmûsa mahsus bir sıfattır.

Kars Mebusu Ağaoğlu Ahmed".

Əhməd bəyin oğlu – tanınmış yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi Səməd Ağaoğluna göndərdiyi cavab məktubu kədərli və təsirlidir. Səməd Ağaoğlu özünün "Atamın xatirələri" kitabında atasının məktubundan ətraflı bəhs edir:

"Məktubunu aldım. Səhv eləmirsən. O gün həm xəstə idim, həm də sənə hirslənmişdim. Xəstə idim. Çünki artıq həmişə xəstəyəm. Taqətim, qüvvəm tükənib. Ən kiçik bir hərəkət, ən balaca bir tərpəniş məni yorur. Həmişə əsəbilik içərisində gah birinə, gah digərinə çıxmırmaqdayam. Əminəm ki, bu səbəbdən artıq ətrafımdakılar da məndən beziblər. Özüm kimi onlar da mümkün qədər tezliklə məndən canlarını qurtarmağı düşünürlər. Əgər yanımda olsan, sən də eyni cür fikirləşərdin. İndi başa düşürəm ki, qocalıq yalnız səhhəti yerində olan adamlara yaraşır. Mənim kimi sağlamlığımı itirənləri uzun müddət yaşat-

mağa dəyməz. Sənə hirslənməyim də eyni şeydən qaynaqlanır. Uşaq kimi hər dəqiqə aramb-axtarılmağı istəyirəm. Belə olmayanda ağıma qəribə şeylər gəlir, özümə yer tapa bilmirəm". Məktuba tarix qoyulmamışdı... Vəziyyətindəki böhran dərinləşirdi. Aldığım məktub atamın son əl yazısıdır. Qəribə təsadüf! Məndə və bacı-qardaşlarımda olan yüzlərlə məktubunun hamısının altına tarix qoyulub. Son məktubunda isə bunu nədənsə unutmuşdu".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd bəyin Malta məktubları dramatik və təsirliliyi ilə diqqəti çəkir. Odur ki bu barədə bir qədər ətraflı bəhs edəcəyəm. İstanbula səfərlərimin birində öyrəndim ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi Təkdaş Ağaoğlu sağdır və ehtimal ki, onda babasına aid sənədlər var. Təkdaş bəylə görüşmək üçün ilk cəhdim uğursuz olsa da, fikrimdən dönmədim. Dövlət Tarix Arxivinin əməkdaşı Anar Mirəliyevlə İstanbula növbəti ezamiyyət zamanı Təkdaş bəyin mənzilində onunla, xanımı – tanınmış rəlyef və seramik heykəl sənətçisi Qədriyə Əzəl Ağaoğlu ilə görüşdük. Çarlz Dikkinson, Mixail Şoloxovun, Yevgeni Yevtuşenkonun, Fyodor Dostoyevskinin bir sıra əsərlərini orijinaldan türk dilinə tərcümə etmiş Oksford Universitetinin məzunu Təkdaş bəy atasının, babasının, özünün də çox ağrı-acılı, məşəqqətli, məhrumiyyətlərlə dolu, eyni zamanda şərəfli, mənalı həyat yolu keçdiklərini söylədi, qürurla bildirdi ki, sürgünlərə, həbslərə, təqiblərə baxmayaraq əqidəmizə dönük çıxmamış, şərəfli ömür yaşamış. Heç şübhəsiz ki, Ağaoğluların düçar olduqları həyat tərzini onlara məxsus sənədlərin də pərən-pərən düşməsinə, əldən-ələ keçməsinə, bəzilərinin itməsinə səbəb olmuşdur. Təkdaş bəy bacardığıca ata-baba yadigarlarını toplamağa, qorumağa səy etmişdir. Bizə təmən-

nasız olaraq verdiyi sənədlərin arasında nəşriyyat məhsulları – ərəb, latın əlifbası ilə buraxılmış qəzet, jurnal, kitablar, eyni zamanda əlyazmalar var. Həmin sənədlər, o cümlədən Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltadan ailə üzvlərinə yazdığı 22 məktubun orijinalı Milli Arxiv İdarəsinə müvafiq aktla təhvil verilmişdir.

İstanbulun işğalından (1918) az sonra əslində Anadoludan başlanan Milli Qurtuluş Hərəkatını zəiflətmək və beşiyində boğmaq məqsədilə ingilislər sözdə erməni soyqırımını təşkilatçıları cəzalandırmaq adı altında tanınmış partiya və dövlət xadimlərinin, yüksək rütbəli zabitlərin, yazıçı-publisistlərin, naşir və qəzetçilərin "ovuna" başladı: edamlar, təqiblər, cismani və mənəvi təzyiqlər xalqın mübarizə ruhunu, müqavimət əzmini qırmağa yönəlmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun da daxil olduğu generallardan, millət vəkillərindən, nüfuzlu ziyalılardan ibarət 145 nəfərin 1919-cu ilin martından başlayan, 1920-ci ilin oktyabrınadək davam edən həbsi və Maltaya sürgünü də bu məqsədi daşıyırdı. Hətta sülh sazişindən sonra da türkləri sürgündə saxlayan düşmənin niyyətini Əhməd bəy anlayırdı və Malta məktublarında da bunu açıqca bəyan edirdi. O, kinayə ilə yazırdı ki, sanki cahanın bütün müharibələrinə səbəb buradakı türklər imiş. Ə. Ağaoğlu mücadiləsinin müqəddəsliyinə dərindən inanırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltadan yazdığı şəxsi, ailə mənşəli məktublar bu gün mühüm tarixi və ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məktublardan bir neçəsinə diqqət yetirək. 23 fevral 1920-ci il tarixli məktubunda doğmalarından hal-əhval tutur, şirin bir yuxusunu danışır və məktubunu belə bitirir:

"Beni hiç düşünmeyiniz. Filhakika hayatımız pek yeknesaktır, fakat katiyen melal-aver degildir. Allah memleket ve

milletimizin akıbetini iyi etsin. Bu acılar unutulur. İnşallah, işlerin de yoluna girdiği hiss olunuyor. Artık hakkın tecellisi yüzü görünmeye başladı. Biraz daha sabır... Benden bütün dost ve arkadaşlara, amcazadelere selam...

Cümlenizin gözlerindən öperim. Ahmed".

Göründüyü kimi, sürgünün bütün ağrı-acıları Vətən məhəbbətini, onun gələcəyi ilə bağlı qaygıları unutturmamışdır! Əhməd bəy Ağaoğlunun Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar sürgün həyatının məhrumluqlarını, sıxıntılarını bütün çılpalığı ilə ortaya qoymaqla yanaşı, onun nə qədər dözümlü, iradəli və nikbin bir xadim olduğuna da dəlalət edir.

Məktublardan aydın görünür ki, ən çətin anlarda belə o, doğma Vətəninin, Vətəni qədər sevdiyi Türkiyənin mövcud durumu üçün narahatdır, iki qardaş ölkənin gələcək taleyini daim düşünür. Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun sürgündən yazdığı məktublar tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda həmin sənədlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər. Ə. Ağaoğlunun 10 mart 1920-ci il tarixli məktubundan sətirlər:

"Azizim Sitare ve Hümay!

Elhamdülillah sıhhat ve selâmetim berkemaldir. İstanbul'un geçirmekte olduğu buhranları, tecrübeleri gazetelerde okuyoruz. Tabii, biz de sizin kadar müteessir oluyoruz, fakat sabır ve tahammül etmelidir. İnşallah, hak ve adalet yerini bulur. Bu kadar sıkıntılardan sonra elbette ki, Cenab-ı Hak bizim de yüzümüzü güldürür... Kafkasyadan haber alıyormusunuz? Oranın hali nasıldır?.. Param heman tamamen bitmek üzeredir. Burada ise parasız kalmak

• Əhməd bəy Ağaoğlu sürgündə

“ Əhməd bəy Ağaoğlunun epistoloyar irsi: böyük mütəfəkkir, yazıçı, publisist, dövlət xadimi, istiqlal mücahidinin həyat və fəaliyyətinin daha dərinədən təhlili və dəyərləndirilməsi, ağaoğluşünaslığın inkişafı üçün zəngin və mötəbər materialdır...”

pek müşkül bir iştir. Her şey paraya mâl oluyor. Binaenaleyh sizden acele ile bana para göndermenizi rica ederim".

Əhməd bəyin 27 iyul 1920-ci il tarixli məktubu da həmin sürgün həyatının ağırlığını, həm də ədalətin gec-tez qalib gələcəyinə inamını əks etdirir:

"Son göndermiş olduğunuz on liranın da vârid olduğu haberini tebliğ ettiler. Pek minnettar ve müteşekkirim. Bilmeniz bu para meselesi ile sizi iz'âc etmekten ne kadar müteessirim. Bu kadar ihtiyaç ve müşkülât içinde bir de beni burada beslemeyi düşünmek ne kadar elim bir vaziyet! Lakin ne yapayım, Sitare'ciğim? Siz de, ben de sabır ve tahammül etmeliyiz. İnşallah, er-geç hakikat tezahür eder ve bu yaman günler, haksız işkenceler geçer!"

18 mart 1920-ci il tarixli məktubunda Əhməd bəy *"düşmənin zülm və cəfası*

nə qədər çox olsa, mən bir o qədər xoşbəxt olur və öz gözümdə ucalıram" yazır və ailəsinə də bunları tövsiyə edirdi: *"Siz de bunu böyle bilerek tahammül ve sabır ediniz. Hesap günleri geldiği zaman kızaracak yüz olmayacağız. Geçmiş mektuplarımda da yazmıştım. Bana tezlikle para gönderiniz. Cümlenizin gözlerinizden öperim"*.

"O, heysiyyətli və möhtəşəm bir mütəfəkkirdir, mərd və cəsur mücadilə adamı, professor və maarifçi, usta qəzetçi-yazar, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya aşiqi bir insan, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfalı dost, yaxşı ailə başçısı, şəfqətli atadır. Deyə bilərik ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyətdir". Tanınmış türk qəzetçisi, publisist Fəxrəddin Gülsevənin Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında yazdığı bu sətirləri təsadüfən xatırlatmadıq. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki,

Əhməd bəyin yalnız Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar onu bu sözlərlə xarakterizə etməyə kifayət edir: 17 may 1920-ci ildə adəti üzrə "Əzizim Sitare və Humay" yazaraq başladığı məktubun hər cümləsindən ədalətsizliyə qarşı od püskürür, hər sətirində nikbinlik duyulur, Vətənə məhəbbət hiss olunur, ailəyə sədaqət sezilir, çətinliklərə dözmək, sinə gərmək əzmi, iradəsi ifadə olunur:

"Haksız yere bir buçuk seneden beri ailemden, vatanımdan, hürriyetimden mahrum edilerek hatta askeri mahkəmede bile muhakeme edilmemi sekiz kere en yüksek yerlere yazarak talep ettiğim ve hiçbir cevaba nail olmadığım halde bu gibi na-reva muamelelere – ki hiç bir kavaid-i insaniye ile kabil-i telif addolunamaz – maruz kalmamız neden? Eğer maksat bizi manen yıprandırmak ise bittabi bu maksada nail olunamaz! Zira bizim de güvendiğimiz, sığındığımız bir hak, bir adalet-i âliye vardır. İnşallah, o adalet, o Hakk bir gün yerini bulur. Ona kadar siz ve ben sabır ve tahammül etmektə mükellefiz. İstanbul'dan aldığım haberler sizin ne kadar müşkülət ve sıkıntılar içinde çırpındıklarınızı tasavvur etmeme kâfidir. Ben vaziyetin bu kısmını düşündükçe çıldıracağım geliyor. Nasıl geçiniyorsunuz, ne yapıyorsunuz? Hüseyin'den, Bakıştan birisi imdadınıza koşamadılar mı? Kafkasya'dan varid olan haberler artık bundan sonra onların da gelmeyi ümidini tamamen kat ediyor. Eğer şimdiye kadar gelmedilerse, bundan sonra artık gelemezler. O halde ne yapacaksınız? İşte bu sual beni bütün-bütün eziyor".

Əhməd bəy Ağaoğlunun 16 iyun 1920-ci il tarixli məktubu da eyni hiss və duyğularla, eyni kinayə və istehza ilə,

zülmə və ədalətsizliyə eyni üsyankarlıqla qələmə alınmışdır:

"Azizim Sitare ve Humay!

Bu mektubu size acı bir duygunun tesiri ile yazıyorum. İngilizler yeniden kendilerine has olan adaletten bir numunesini daha gösterdiler. Bugün burada bir liste tebliğ olundu. Listeye dâhil olanlara şehirde serbest gezmek müsaadesi veriliyor. Bütün heyet-i vükelaya, merkez-i umumî azalarına bu serbesti verildiği halde ne benim ve ne de Ziya Beyin namımız listeye idhal edilmemiştir [alınmamıştır]. Anlarsınız ya! Bütün fenalıkları biz yapmış imişiz! Bu adamlar bu gibi zulüm ve cefalarla bizim güya kuvve-i maneviyemizi kesr edeceklermiş! [manevi gücümüzü kıracaklarmış] Bilmiyorlar ki biz Afrikalı Berber akvamına [kavimlerine] mensup değiliz. Bizim gibiler üzerine zulüm ve cefa tamamen aksi tesirler icra eder. Siz de orada bittabi bu gibi şeylerden müteessir olmazsınız.] Hakkıma, masumiyetime istinaden sekiz kere İngilterenin en yüksek makamlarına müracaat ettim, günahımı sordum, muhakeme edilmemi istedim, fakat Hakk karşısında utananlar cevap bile veremediler. Kendi vicdanları bile isyan etti. Bu kere de bu gibi küçük şeylerle beni izac etmeye [bunaltmaya] kalkışıyorlar. Azap değil, vecd ve lezzet duyuyorum".

Ağaoğlular nəslinin Əhməd bəydən sonrakı davamçılarının ömür yolu ilə tanış olduqdan sonra adama elə gəlir ki, o, 28 may 1920-ci il tarixli məktubundakı tövsiyəsini həm də onlara ünvanlamışdır: "Unutmayın ki, bizim vəzifəmiz bütün bunlara mətanət və səbirlə dözməkdir". Belə ki, Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi olmuş, üç dəfə Böyük Millət Məclisinə depu-

tat seçilmiş, baş nazirin müavini və dövlət naziri olmuş yazıçı-publisist Səməd Ağaoğlu (Əhməd bəyin oğlu) 1960-cı ilin 27 mayında dövlət çevrilişi ilə əlaqədar ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Əhməd bəyin nəvəsi Təkdaş Ağaoğlu isə siyasi görüşlərinə və fəaliyyətinə görə uzun illər İsveçrədə sürgün həyatı keçirmişdir.

Malta məktubları həm də bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında məlumat əldə etmək üçün mötəbər mənbədir. Bu baxımdan Əhməd bəyin təqdim edilən 10 iyun 1920-ci il tarixli məktubu da istisna deyil. Məktubda adı çəkilən Bolu məbusu (millət vəkili) Mehmet Həbib bəy, heç demə, Avropa Birliyi və Avropa Parlamenti yaratmaq ideyasını hələ 110 il əvvəl – Osmanlı Məclisi-Məbusasının 18 iyul 1908-ci il tarixində keçirilən iclasındakı çıxışı zamanı irəli sürübmüş (*ətraflı bax: Türkiyə, Okan Konuralp. Bolulu Habib Beylə AB sahasında. "Hürriyyət" qəzeti, 22 avqust 2011*).

Əhməd bəyin məktubunda adı çəkilən Əsəd paşanın şəxsiyyəti və fəaliyyəti də maraq doğurur. Onu da ingilislər "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti ilə əlaqələrdə və əməkdaşlıqda günahlandıraraq Maltaya sürgün etmişlər. Əsəd paşa sürgündə xəstələri müayinə və müalicə etmiş, hətta "Göz xəstəlikləri" adlı bir kitab da yazmışdır ki, Ə.Ağaoğlu məktubunda buna işarə vurur. Sürgün həyatından sonra bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmış, özəl göz klinikası açmış, İstanbulun nüfuzlu həkimi kimi ad-san qazanmışdır.

Heç şübhəsiz ki, Ə.Ağaoğlu məktubunda əsirlikdən azad olunanlardan bəhs edərkən *"Bu kere gidenler arasında bizim zavallı Karşılar da vardır. Bilseniz, onların kurtulmalarına ne kadar*

memnun oldum. Zavallılar burada böyük bir usret [sıkıntı] ve ihtiyaç içinde kvranıyorlardı" cümlələri də diqqəti çəkir və maraq doğurur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun epistoluar irsi haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı qənaətlərə gələ bilərik. Əhməd bəy Ağaoğlunun epistoluar irsi:

– böyük mütəfəkkir, yazıçı, publisist, dövlət xadimi, istiqlal mücahidi, naşir və redaktorun həyat və fəaliyyətinin, yaradıcılığının daha dərinədən, hərtərəfli tədqiqi, təhlili və dəyərləndirilməsi, ağaoğluşünaslığın inkişafı üçün zəngin və mötəbər materialdır;

– onun şəxsiyyət kimi formalaşmasının və yaradıcılıq təkamülü və təmayüllərinin səbəb və hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir;

– mütəfəkkir ədibi əhatə edən mühitin, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına daha yaxından bələd olmaq üçün etibarlı zəmin yaradır;

– silahdaşlarının həyatı, fəaliyyəti, onların məram və məsləkləri, qarşılıqlı münasibət və fəaliyyətləri haqqında ciddi və obyektiv məxəzdir;

– ermənilərin mənfur simasını ifşa edən, onların iç üzünü açan əsaslı dəlil və sübutlardır;

– milli adət-ənənələrə, xalqımıza mənsub ailə-məişət münasibətlərinə, qadın azadlığına, demokratik dəyərlərə önəm verən mütərəqqi fikirlərdir;

– istiqlala, demokratik dəyərlərə, milli dövlətçiliyə, türkcülüyə bağlılığı, məfkurə, dostluq, sədaqət yolunda şərəfli xidməti təlqin, təbliğ və təşviq edən vasitədir;

– gənc nəslin milli ruhda, vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaya biləcək əvəzsiz bir örnəkdir.